

विधातात्त्विक केन्द्रीयतामा 'गोधूलि संसार' निबन्धको विश्लेषण

नेत्रप्रसाद न्यौपाने

drnetrapdneupane@gmail.com

सहप्राध्यापक

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

विश्वविद्यालय क्याम्पस

सार-सङ्क्षेप

आधुनिक नेपाली निबन्ध साहित्यका सशक्त प्रतिभा शङ्कर लामिछाने आत्मपरक निबन्धका हुन् । अणुदेखि ब्रह्माण्डसम्मका विविध विषयमा यिनले निबन्ध लेख्ने गरेका छन् । वर्णनात्मक, विवेचनात्मक, विवरणात्मक प्रकृतिका यिनका यी निबन्धहरूमा रहस्यमयता, स्वैरकल्पना, चेतनप्रवाह, एवम् निगमनात्मक, सूत्रात्मक आदि विविध शैली र शिल्पको संयोजन भएको पाइन्छ । लामिछानेको 'गोधूलि संसार' यिनै विधि एवं शैली/शिल्प आदिको संयोजनमा निर्मित निबन्ध हो, यसमा आशावादी तथा निराशावादी जीवनदृष्टिहरू प्रकट भएका पाइन्छन् । जीवनका विविध सन्दर्भहरूलाई एउटा बिम्बकै रूपमा लिने यिनले जगत्-जीवनका यावत् कर्महरूलाई एउटा पृष्ठभूमिबाट अर्को अग्रभूमिमा छलाड् मार्ने अस्थिर विषयहरू हुन् भनी प्रकाश पारेका छन् । अतः प्रस्तुत निबन्धमा यी विषयहरूको विश्लेषण गर्न भाव, विचार, शैली, शिल्प जस्ता निबन्धगत तत्त्वलाई आधार बनाउँदै वर्णनात्मक एवम् व्याख्यात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : गोधूलि, निजात्मक, स्वैरकल्पना, चेतनप्रवाह, प्रयोगधर्मी, मानवतावादी, आशावादी निराशावादी ।

विषय-परिचय

शङ्कर लामिछानेको पहिलो निबन्धात्मक कृति 'हाम्रो समाजमा नारीको मूल्य' हो र यो फुटकर निबन्ध २००३ सालमा 'साहित्यस्रोत' साहित्यिक पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो । यसैबाट साहित्यिक यात्रा आरम्भ गर्दै निबन्धकारले पछिल्लर 'एब्स्ट्रयाक चिन्तन प्याज' (२०२४), 'गोधूलि संसार' (२०२७), 'बिम्बप्रतिबिम्ब' (२०२८), 'शङ्कर लामिछाने : शङ्कर लामिछानेका दृष्टिमा' (२०३२), 'शङ्कर लामिछानेका निबन्ध' (२०५९) जस्ता निबन्ध एवम् प्रबन्धसङ्ग्रहहरू प्रकाशित गरेका छन् । यिनले उल्लिखित निबन्धसङ्ग्रहका अतिरिक्त 'गौथलीको गुँड' (२०२५) कथासङ्ग्रह पनि प्रकाशित गरेका छन् । आख्यान साहित्यमा कथाकार र आख्यानतर गद्य साहित्यमा निबन्धकारका रूपमा ख्याति कमाएका भए पनि लामिछानेले निबन्धका क्षेत्रमा

विशिष्टता हासिल गरेका छन्। अतः गद्य साहित्यमा देखिएको विशिष्टतालाई कदर गर्दै 'एक्स्ट्रयाक्ट चिन्तन प्याज' (२०२४) निबन्धसङ्ग्रहलाई आधार बनाई २०२४ सालमा मदन पुरस्कार गुठीद्वारा निबन्धकारलाई सम्मानित गरिएको थियो। नेपाली साहित्य र खासगरी निबन्धको क्षेत्रमा झण्डै ३० वर्ष काम गरेर लामिछानेले यस क्षेत्रमा बेग्लै धार निर्माण गर्न र यस क्षेत्रउपर विशिष्टता हासिल गर्न सफल बनेका छन्। यसरी नेपाली वाङ्मयका क्षेत्रमा निरन्तर साधनारत भएकै बेला २०३२ माघ २४ गते काठमाडौंमा यिनको मृत्यु भएको थियो (गौतम र लुइटेले, २०५४, पृ. ५९)।

निबन्ध निर्माणका निश्चित केही आधारहरू हुन्छन् र त्यसलाई अर्को शब्दमा निबन्ध तत्त्व भन्ने गरिन्छ। मूल रूपमा निबन्ध निर्माणका तत्त्वहरू हुन् : वस्तु शैली र उद्देश्य।

वस्तु निबन्ध निर्माणको प्राण हो र यसलाई बुद्धितत्त्व र भावतत्त्व पनि भनिन्छ। चिन्तन, विचार, तर्क, विमर्श जस्ता सन्दर्भहरू बुद्धितत्त्वअन्तर्गत रहन्छन् र हृदयको सम्बेदन, रागात्मकता, ध्वन्यात्मकता जस्ता विषयहरू भावतत्त्वभित्र पर्छन्। यसैले बुद्धि र हृदय पक्षका सामाग्रीहरूको समन्वयमा सुन्दर निबन्धको सिर्जना हुन्छ (शर्मा, २०५५, पृ. २०)।

आफ्ना विचार तथा अभिव्यक्तिलाई अरुसमक्ष सम्प्रेषण गर्ने तरिकालाई शैली भनिन्छ। यसलाई अर्को शब्दमा अभिव्यक्ति-कला भनिन्छ। लक्षणा, व्यञ्जनामूलक अभिव्यक्ति-कलाले पाठकमा प्रभावोत्पादन गर्ने हुनाले शैलीलाई निबन्धको अर्को महत्त्वपूर्णका पक्षका रूपमा लिने गरिएको छ। शैलीका प्रकृतिहरू विविध छन्, जसमा संयत, भावुक, व्यङ्ग्य, प्रसाद, समास जस्ता शैलीहरू पर्दछन्। अतः यिनै शैलीका कारण निबन्धका विषयवस्तुको आश्वादन गर्न पाठक आकर्षित बनिरहेको हुन्छ।

यस्तै लेखकीय स्वान्तःसुखका कारण कुनै सिर्जना हुने हुँदा निबन्ध निर्माणमा पनि स्वान्तःसुख नै प्रमुख उद्देश्य रहने गर्दछ। निबन्धकै कारण सर्जकभित्रको स्वत्व वा आत्मप्रकाशन हुन्छ र उ भित्रका स्वभाव, गुणहरू बाहिर प्रकट हुनथाल्छन्। अनुभूतिजन्य निजी दृष्टिकोण, भिक्काभिक्की निबन्धका माध्यमबाट प्रकट गर्दा सर्जकको व्यक्तित्वको पाटो के रहेछ, त्यो कुरो जगत् र जीवनले ज्ञान गर्न पाउँछ। यस्तै जीवन र जगत्का सूचनाहरू अरुसमक्ष दिनु निबन्धको अर्को उद्देश्य रहन्छ। यी यस्ता सूचनाहरू काल्पनिक, वास्तविक जे भए पनि निबन्धकारले पाठकमैत्री बन्दै उनीहरूसमक्ष पुऱ्याइरहेको हुन्छ। यस्ता सूचनाहरू स्वदेश्यमूलक र सन्देशमूलक हुनाले जीवनमा सकारात्मक गुण र चिन्तनको विकास हुनथाल्छ (शर्मा, २०५५, पृ. २१)।

समस्याकथन

'गोधुलि संसार' प्राकृतिक बिम्बका विषय-केन्द्रमा निर्मित निबन्ध हो। यहाँ जगत्-जीवनका यावत् गतिविधिहरू रहस्यमय बनेको सन्दर्भलाई औँल्याइएको छ। निबन्धकार शङ्कर लामिछानेको निबन्धगत प्रवृत्ति, शैली, शिल्प, संरचना जस्ता सैद्धान्तिक पक्षहरू, अन्य निबन्धहरूको सादृश्यमा भिन्न र विशिष्ट भएका कारण यिनले आफ्ना निबन्ध साहित्यमा के-कस्ता विषयलाई भित्र्याउँछन् तद् विषयको प्रकाशन यस आलेखको मुख्य समस्या हो। अतः प्रस्तुत समस्यालाई निम्न बुँदामा समेटी उल्लेख गरिएको छ।

(क) 'गोधुलि संसार' निबन्धमा प्रतिबिम्बित प्रवृत्ति, भाव, शैली तथा शिल्पहरू के-कस्ता छन् ?

उद्देश्य

उल्लिखित प्रश्नात्मक समस्याहरूलाई निम्न बुँदामा रूपान्तरण गरी उद्देश्य-कथन गरिएको छ ।

(क) प्रवृत्ति, भाव, शैली/शिल्प जस्ता निबन्धगत तत्त्वका आधारमा 'गोधूलि संसार' निबन्धको विश्लेषण गर्नु ।

विधि

प्रस्तुत आलेखलाई पूर्णता दिन प्राथमिक एवम् द्वितीयक स्रोत सामग्रीहरूको उपयोग गरिएको छ र यी सामग्रीहरूमध्ये 'गोधूलि संसार' निबन्धमा केन्द्रित भई सङ्कलन गरिएका सामग्री/धारणाहरू प्राथमिक स्रोत-सामग्री हुन् भने शङ्कर लामिछानेका सन्दर्भमा समीक्षकहरूद्वारा पत्र-पत्रिकामा प्रकाश पारिएका विषयहरू द्वितीयक स्रोत-सामग्रीहरू हुन् । अतः यिनै स्रोत सामग्रीका केन्द्रीयतामा मूलतः वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक विधिहरूको अवलम्बन गरी प्रस्तुत आलेखलाई विवेचना गरिएको छ ।

प्रवृत्तिगत विशेषता

शङ्कर लामिछानेका समग्र निबन्धहरूको अध्ययन गर्दा विशेषतः यिनी आत्मपरक निबन्धकारका रूपमा देखापर्दछन् । जीवन र जगत्का विविध विषयवस्तुहरूमध्ये मूलतः साहित्यिक व्यक्तित्वहरू र यिनीहरूका प्रकृतिगत विशेषताहरू एवम् साहित्यमा प्रतिबिम्बित भावहरूलाई समेटेर यिनले निबन्ध लेखेनगरेका छन् । यसअतिरिक्त सङ्गीत एवम् कला, संस्कृति र संस्कार, राजनीतिक, प्राकृतिक, साँस्कृतिक र यी क्षेत्रमा देखापरेका विशिष्टताहरू तथा युगजीवनका विविध प्रसङ्गहरू अनि विज्ञान र यसका विशिष्ट पक्षहरूलाई टिपेर निबन्धका विषयवस्तु बनाउँछन् । यसक्रममा कहीं वर्णनात्मक, कहीं विवेचनात्मक, कहीं विवरणात्मक, कहीं निजात्मक, कहीं दर्शनपरक दृष्टिसहित रहस्यात्मक, स्वैरकल्पनात्मक, निगमनात्मक, चेतप्रवाहजस्ता विविध शैली र शिल्पलाई अवलम्बन गर्दै यिनले निबन्ध लेखे गर्छन् (गौतम र लुइटेल्, २०५४, पृ. ६९) । जीवन अस्तित्वका सन्दर्भहरू जस्तै :- निस्सार जीवनका प्रसङ्गहरू, जीवनका गतिशीलताहरू, जीवनका व्यापकताहरू एवम् जीवनका अमूर्त र रहस्यमय पाटाहरूलाई निबन्धका माध्यमबाट प्रकाश पार्दै कुनै पनि विषयमा गहिरिएर त्यसबारे समीक्षात्मक दृष्टिकोण प्रकट गर्ने शैली भएकाले यिनका निबन्धगत विचारहरू एवम् भावहरू केवल बौद्धिक पाठकले मात्र ग्रहण गर्न सक्तछन् । तसर्थ यिनका निबन्धको भावबोधमा बौद्धिक पाठकको आग्रह देखिन्छ । ससाना सूक्ष्म विषयहरूलाई अनेक उदाहरण र दृष्टान्तहरूबाट पुष्टि गर्ने यिनको निबन्धगत विशेषताभिन्न व्यासशैली र यस्तो शैलीका स्थूल विषयहरूलाई सूत्रात्मक रूपमा कथन र सूत्रशैली र यस्तो शैलीका सूक्ष्म कुराहरूलाई स्थूल रूपमा कथन गर्नेजस्ता दुई विरोधाभाषी विशेषता वा शैलीहरू पनि फेलापर्छन् । कुनै एक विषयवस्तुका बारे चर्चा उठाइरहेकै क्रममा त्यस पक्षलाई च्यात्तै छोडी अर्कै विषयका सन्दर्भहरूलाई चर्चामा ल्याएर पुनः अधिल्ला विषयवस्तुतिरै ओर्लनेजस्ता चेतनप्रवाह शैलीको अवलम्बन निबन्धहरूमा भएकै पाइन्छ । यसैले यिनका निबन्धहरू रैखिकभन्दा चक्रीय प्रकृतिका हुने र निबन्धात्मक अभिव्यक्तिमा सिलसिलेवार शृङ्खलित नहुने जस्ता विशेषताहरू देखापर्छन् । सामान्य विषयलाई विशेष बनाउने, सूत्रात्मक विषयलाई व्यापकता दिने यिनका निबन्धगत दृष्टिकोणहरू जीवन दर्शनका निकट रहन्छन् । प्रकृति, यसको सुन्दरता, समय र यसको महत्त्वलाई एउटा प्रयोगकै रूपमा भित्र्याएर कथनमा चमत्कारिकता ल्याउने यिनको निबन्ध-कलामा प्रयोगधर्मी शिल्पको उपयोग भएको देखिन्छ । समाजका विसङ्गति र विकृतिहरूलाई टिपी लेखिएका यिनका निबन्धहरूमा सोभो विद्रोह देखिँदैन,

बरु घुमाउरो र कलापूर्ण विद्रोह गरेर ती विसङ्गतिहरूलाई मन्द मन्द रूपमा नङ्ग्याउँदै जाने प्रवृत्तिहरूको अवलम्बन निबन्धकारले गरेका छन् । विज्ञानको प्रगति र यसले जीवनमा पारेको प्रभावलाई निबन्धको रूप दिँदै त्यसलाई कलापूर्ण प्रस्तुति गर्छन् । बिम्बात्मक, प्रतीकात्मक कथन गर्ने यिनले अवचेतन मनमा उब्जिएका अमूर्त भावलाई प्रवाहमय प्रस्तुति गर्छन् । यस्तै जीवनका भोगाइहरूलाई संस्मरणात्मक शैली, आत्मकथात्मक शैलीद्वारा प्रकट गर्छन् । निबन्धकार लामिछानेको निबन्धात्मक अभिव्यक्तिहरू प्रायः गद्य कवितात्मक, संवादात्मक, समीक्षात्मक, विवरणात्मक प्रकृतिको पाइन्छ (न्यौपाने र अन्य, २०७४, पृ. २३७) । राष्ट्र, राष्ट्रियताका भावलहरीहरू उठाउँने जीवन एवम् मानवीय मूल्यलाई प्रमुखता दिने यिनका निबन्धहरूमा राष्ट्रप्रेम, मानवतावादी भाव, एवम् मानवप्रेमका कुरा अङ्कित भएकै पाइन्छन् ।

भाव/विचार

न आकाशमा घाम नै छन् न त धर्तीमा रात नै परिसकेको छ, यस्तो दुई अवस्थाबीचको प्रकृतिलाई गोधूलि भन्ने गरिन्छ । मूलतः यस्तो प्रकृति र समय सन्ध्याकालीन अवस्थातिर उन्मुख भइरहन्छ । सोभो अर्थ र अभिप्राय यस्तो भए पनि गोधूलिको व्यञ्जना वा घुमाउरो अर्थले संक्रमण काल, लक्ष्यहीन/गन्तव्यहीन अवस्था, यो वा त्यो नभएको अवस्था एवम् मानिसका निराश परिस्थितितिर पनि सङ्केत गरिरहेको देखिन्छ । 'गोधूलि संसार' निबन्धको शङ्कर पात्र यस्तो सांसारिक बिम्ब हो उसले यहाँ धेरै काम गरिरहन्छ, जस्तै : लेखिरहन्छ, सृजना संरचना कोरिरहन्छ तर यति गर्दागर्दै पनि जगत् र जीवनका आँखामा उसका कामहरू महत्त्वपूर्ण बन्न सकिरहेका हुँदैनन् । त्यसैले ऊ (शङ्कर) जगत्मा निराश बनी भौतारिएको छ । सर्कसरूपी विशाल संसारमा आफू वामपुङ्केको जीवन बाँचेको महशुस गर्दै यहाँका भीमपहलवानहरूले आफू र आफ्ना कर्मका रेखाहरूलाई इरेजरले मेट्ने गरेको वा आफ्ना महत्त्वपूर्ण कर्महरूलाई महत्त्व नदिएको विषयमा ऊ उद्बिग्न बनिरहेको छ । यस परिस्थितिले शङ्कर पात्रका मनमा मन्द रोष एवम् आक्रोश ल्याएको भए पनि उसमा विद्रोहका भावहरू देखिँदैनन्, बरु यस परिस्थितिले उल्टै निराशा भावहरू ल्याइदिन्छन् । अथक र निरन्तर रूपमा गरिएका आफ्ना असल कर्महरू, सृजना-संरचनाहरू र साधनाहरूको मूल्याङ्कन भएर जगत्बाट स्यावासी पाउन सकेको भए सम्भवतः ऊ यति बिध्न निराश हुने थिएन । जेहोस्, यति हुँदाहुँदै पनि जगत् र जीवनका जटिलताहरूलाई र यहाँका जटिल विचार र चिन्तनलाई आफ्ना सृजना संरचना र असल कर्मका माध्यमबाट निबन्धकारले परिष्कार गर्न र उर्द्धमुखी बनाउन चाहिरहेका छन् । मानिसले आफ्नो दक्षता र प्रतिभाले जगत्को कल्याणका लागि जे गरिरहन्छ त्यसले प्रोत्साहन पाउनुपर्छ भन्ने विषयलाई निबन्धको प्रारम्भिक भागमै व्यक्त गरिएको छ । मानिसकै हितका निम्ति आफूले सृजना संरचनाहरू कोरिरहँदा पनि "आजभोलि लेखहरू लेखिएको देखिन्न नि" वा "लेखबाट कुनै नयाँ कुरा आएनन् नि" भन्ने आशयका प्रश्नहरू जब साथीभाइहरूले तेस्राँउँछन् त्यसबाट निबन्धकार अचम्म मान्छन् । कारण मानिस यस्तो छापायन्त्र होइन कि कसैले भनेकै बेला तत्काल उसलाई आफ्ना सृजनाहरू/भावनाहरू छापेर हातमा दिन सकोस् । अतः निबन्धकारले निबन्धबाट "मानिस यन्त्र होइन, भित्रिभित्रै काम गरिरहेको भए पनि त्यसको प्रतिफल जगत् र जीवनलाई तुरुन्त देखाउन सक्तैन" भन्ने विचार उठाइरहेका हुन्छन् । तर लोकजीवनको यस्तो स्वभाव छ जो नदेखिने कामहरूलाई कामै नभएको र नगन्य मान्छ, र देखिने कामलाई मात्र महत्त्व दिइरहेको हुन्छ । पूर्वाद्धमा निबन्धकारले यस्ता विचारहरू पनि उठाएका छन् कि

मानिसका प्रत्येक दिनका प्रत्येक कर्महरू नित्य र नवीन बनून् र ती कर्मले मानिसका हृदयलाई उचालून् साथै जगत् कल्याणका निम्ति उनीहरू सक्रिय बनून् । यदि यसो गर्न सकिएन भने मानिसका निम्ति ती दिनहरू ऋणात्मक हुन्छन् र यस्तो अकर्मण्य जीवन निरर्थक हुने विषयमा प्रकाश पार्छन् । यही कुरालाई पुष्टि हुने गरी प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकार यसरी मुख खोल्छन् - “प्रत्येक दिवसको आरम्भ एकै प्रकारले तथा प्रत्येक सन्ध्याको अवसान एकै प्रकारले हुनुजस्तो यो जीवनभन्दा हेय केही छैन ।” मूलतः यी विचार दृष्टिमा मानिसभित्र निहित लोककल्याणकारी भावना जगाएर निबन्धकारले मानिसलाई कर्ममा सक्रिय हुनका निम्ति बल प्रदान गरिरहेका हुन्छन् । निबन्धबाट प्रकट गरिएको दोस्रो विचारपक्ष यस्तो छ कि समयको प्रवाहसँगै विगतका यथार्थ र सत्यहरू आज अयथार्थ र असत्य हुन्छन् भन्ने छ । मानिसको बुद्धि र विवेकसँगै कुनै विषयप्रति बनाइएको पूर्व अवधारणा क्रमशः परिवर्तित हुँदै फिक्का फिक्का बन्दै जाने विषयको रहस्योद्घाटन पनि निबन्धबाट गराइएको छ । भीमदर्शन रोकाको दुई पङ्क्तियुक्त कविता भावको मर्मलाई १३ वर्ष अगाडिको परिस्थितिमा (त्यसबेला शङ्कर लामिछाने ३० वर्ष उमेरका छन्) निबन्धकारले प्रेमिकासँग विछोड भएको सन्दर्भमा बुझेका र त्यही विषयलाई शृङ्गारिक र रोमान्टिक रूपमा लिएका हुन्छन् भने १३ वर्षपछि अर्थात् ४३ वर्षको उमेरमा पुग्दा समयको छिनाले कोपै कोपै गएपछि त्यस्तो सत्य बिब्ल्याटो बनेको अथवा हो वा होइनको दोधारमा परेको अनुभूति गर्छन् । वस्तुतः हिजोका सापेक्षित सत्यहरू आज निरपेक्षित बन्दै पर्सिपल्ट असत्यतिर उन्मुख हुँदै जाने यस प्रकृतिका परिस्थितिले जीवनमा मानिसलाई निराश बनाउँछ भन्ने रहस्योद्घाटन गरिरहेको छ । यसबारे भीम दर्शन रोकाको दुई पङ्क्तियुक्त कविता यस्तो छ :-

“एकै उदास उदास छु म

घाम डुबी तारा नउदाएको आकाश हुँ म...”

यसैगरी तेस्रो वैचारिक पक्षबारे कुरा गर्दै निबन्धकारले यस्तो सत्यको उद्घाटन गर्छन् - मानिस संसारमा अभिनय गर्न आउँछ तर समयले/इतिहासले उसलाई अभिनयकर्ता बन्नै नदिई जगत्मा त्यसै विलीन बनाइदिन्छ । सर्कसको वामपुङ्केलाई (शङ्करलाई) भीम पहलवान् (इतिहास) का उच्च व्यक्तित्वले यसरी थिचेको छ कि उसको नाट्यशाला वा सर्कसमा खासै अस्तित्व देखिँदैन । यद्यपि गच्छेअनुसार वामपुङ्केले आफ्ना सीप र कलाहरूलाई उत्कृष्ट रूपमा प्रदर्शन गरेको हुन्छ नै तर पनि त्यसका अभिनयात्मक कला वा मूल्यले जगत्मा उच्च स्थान लिन सकिनरहेको सन्दर्भबोध निबन्धबाट गराइएको छ । अतः अभिनय कला तथा कलाकारका उच्च सीप र क्षमताको उचित मूल्याङ्कन कला-केन्द्रहरूबाट नहुँदा यिनीहरूमा क्रमशः निराशा उत्पत्ति हुनथाल्छ भन्ने दृष्टिकोणलाई परोक्षतः निबन्धद्वारा प्रकट गरिएको छ (न्यौपाने र अन्य, २०७४, पृ. २३९) ।

साहित्यिक नशा नहुनेले जीवन र जगत्मा केही देखिँदैनन् र यहाँबाट केही प्राप्ति गर्न सक्नेनन् । अतः साहित्य र साहित्यिक यस्ता प्रतिभाहरू निबन्धकारका दृष्टिमा तेस्रो आँखा बन्छन् । यो उनको निबन्धका माध्यमबाट प्रकट भएको तेस्रो विचार हो । त्यसैले सामाजिक विसङ्गतिउपर कलम चलाउने र विद्रोह गर्ने स्वभाव साहित्यकारमा हुन्छ भन्दै मानिस प्रतिभा र क्षमता भएको प्राणी भएकाले उसले पशुको जस्तो

जीवन बाँच्नु हुँदैन वा भेंडो जीवन कदापि उसलाई काम्य हुँदैन भन्ने धारणा राख्छन् र मानवजीवन लिएर मानिसजस्तो बन्न सकिँदैन भने त्यस्तो जीवनलाई निबन्धकारले व्यर्थ ठान्छन् ।

मानिस प्राणीहरूमा महत्त्वकांक्षी भएकाले उसले जीवनमा सृजना र संरचनाजस्ता महत्त्वपूर्ण कामहरू गर्छ । यी महत्त्वपूर्ण उसका कार्यहरूलाई इतिहासले पनि मेट्न सक्दैन र सृजित संरचनाहरूका सन्दर्भले मानिस जगत्मा चिरञ्जीवी भएर बाँच्छ भन्ने चौथो वैचारिक पक्षलाई निबन्धबाट अगाडि ल्याइएको छ । रचनात्मक कामहरू मानिसबाट भए पनि उसको भौतिक जीवनको अस्तित्व संसारमा नरहने तर यस्तो जीवनबाट सृजित विषयको अस्तित्व भने जगत्मा रहिरहनेजस्ता विरोधाभाषी कुरालाई भने निबन्धकारले अनौठो मान्छन् । अतः प्रस्तुत निबन्धबाट मानवजीवन र मानवसत्य सापेक्षित रहेको सन्दर्भ उठाएर मानिसबाट सृजित विषयहरू भने निरपेक्षित रहने र यी सृजित विषयले मानिस युगौंयुग बाँच्ने सन्दर्भलाई प्रकाश पारिएको छ । विज्ञानको आविष्कारले गर्दा प्रकृतिको सन्तुलनमा विकार आएको भन्दै आज विज्ञानले मानवसभ्यता माथि उठेको भए पनि भोलि विज्ञानकै कारण विश्व मानवसभ्यता खरानी हुने सन्दर्भ निबन्धबाट प्रकाश पारिएको छ । निबन्धकारको यस प्रकृतिको दृष्टिकोणलाई निबन्धको पाँचौं वैचारिक पक्षमा हेरिएको छ । विज्ञानको आविष्कारले गर्दा मानिस जगत्मा प्राकृतिक र स्वतन्त्रभन्दा ज्यादा यान्त्रिक र नियन्त्रित भएको विषयमा प्रकाश पारिएको छ । अतः विज्ञान र सङ्गीतका प्रसङ्ग उठाएर निबन्धमा विज्ञानभन्दा सङ्गीत जीवनका निमित्त बढी उपयोगी भएको सन्दर्भलाई निबन्धकारले अम्बर गुरुड केन्द्रमा प्रकाश पारेका छन् । यसै विषयलाई लिएर निबन्धकार भन्छन् - “अम्बरका स्वयंका रचनामा जहाँ गीत सङ्गीत र स्वरको गोधूलि संसार छ, त्यहाँ मलाई लाग्छ म रुन सफल भएको छु ।” निबन्धकारको यस कथनमा वैज्ञानिक उन्नतिमा मानिसले चयनको सास फेर्न नसक्ने र सङ्गीतका सुमधुर स्वरहरूमा मानिसले जीवनको सन्तुष्टिहरू फेला पार्ने विषयको अर्थबोध गर्न सकिन्छ । अतः अम्बरको सङ्गीतबाटै प्रेरणा वा नशा लिएर निबन्धकार शङ्कर जगत्मा उत्थित हुन चाहन्छन् यसकारण कि, जीवन र जगत्का विसङ्गतिहरूप्रति आवाज उठाएर समग्रमा मानवता, सङ्घर्ष, मन्दविद्रोह, निराशा, द्विविधा, उत्प्रेरणा एवम् लोककल्याणका परोक्ष भावहरू जगाइएको प्रस्तुत निबन्धको केन्द्रीय पक्ष विचार हो र यी उल्लिखित भावहरूको पोखाइमा कहीं न कहीं निबन्धकारले विचार र चिन्तनको सशक्त संयोजन गरिरहेकै हुन्छन् ।

भाषा/शैली/शिल्प

निबन्धमा प्रयोग भएका भाषा सरल भए पनि कथन भने घुमाउरो प्रकृतिको पाइन्छ । बढी मात्रामा तत्सम शब्दको प्रयोग भए पनि भाषामा बहुप्रचलित तत्सम शब्दहरूलाई रोजिएकाले पाठकलाई निबन्धको अर्थबोध गर्न अप्ठ्यारो छैन । क्रियाविहीन वाक्य वा बीचमा क्रियापद राखिएका वाक्यहरू एवम् प्रत्यक्ष कथनका वाक्यहरूले गर्दा निबन्धको भाषा, भाव र संरचना गद्य कवितात्मक शैलीको देखिन्छ । विषयवस्तुको वर्णनमा चेतनप्रवाह शैली र चक्रीय शैलीको अवलम्बन भएकाले कथन शृङ्खलित नहुनु स्वभाविक मानिन्छ । बिम्ब र प्रतीकविधानको सशक्त योग हुन जाँदा निबन्धगत भाव गहन, रहस्यमय र अमूर्त बनेको पाइन्छ । ‘शङ्कर’, ‘वामपुङ्के’, ‘पहलवान्’, ‘भीम’, ‘सर्कसवाला’, ‘अम्बर’, ‘पार्वती लामिछाने’, ‘अहिरावण’, ‘शङ्करको नशा’, ‘बूढा नीलकण्ठभैं लम्पसार’ जस्ता संक्षिप्त र विस्तारित दैवी एवम् मानवीय बिम्बले निबन्धका

अभिव्यक्तिहरूलाई गम्भीर र अर्थपूर्ण बनाएका छन् नै उल्लिखित शब्द वा अवान्तर विषयवस्तुको कहींकहीं प्रकाशन हुन जाँदा त्यहाँ अर्थहरूको अभिव्यञ्जन श्लेषपूर्ण चमत्कारिक बनिरहेको पनि अनुभूत हुन्छ। स्वच्छन्द शैली, आलङ्कारिक शैली, शृङ्गारिक शैली, सूत्रकथन शैली, चमत्कारिक शैली, व्यञ्जना शैली निबन्धका विशेष पक्षहरू हुन्। शृङ्गारिक एवम् व्यञ्जना शैलीमा कथन गरिएको एउटा उदाहरण - "...म लुटिँदा, म भाँचिँदा, मलाई लाग्छ म अहिरावणभैं बढी सशक्त बनेको छु। लाग्दछ म यस्तो योनि हुँ जसमा इतिहासले वीर्यपात गर्न पनि पैसा तिरिरहेछ।" यस कथनमा शृङ्गारिकता र व्यङ्ग्यको यति बेजोड अभिव्यक्ति छ जुन अभिव्यक्ति एवम् विस्तारित बिम्ब बन्दै जीवनका विसङ्गत पक्षमाथि धारिलो हतियार बन्छ। अतः यस्ता अभिव्यक्तिगत सौन्दर्यमा विचारका सहस्र जरा फैलाउने क्षमता निबन्धकारले बनाएका हुन्छन्। प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुबाटै निबन्धको केन्द्रीय कथ्य पूर्ण हुन्छ। यसकारण निबन्धमा आत्मपरकता एवम् निजात्मकताको प्रभाव गाढा देखिन्छ। यद्यपि निबन्धको आधिकारिक र विचार प्रसङ्गबाट बाहिरिँदा वा बाहिरको कुरा गर्दा निबन्धकारले तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको उपयोग पनि गरेका छन्। समग्रमा विचारप्रधान 'गोधूलि संसार' निबन्ध जीवन र जगत्को अर्थपूर्ण बिम्ब बनेको र मानवजीवन निस्सार, निराशपूर्ण नभएर अन्ततः जगत्मा यसको महत्त्व व्यापक रहेको चर्चा गरिएको छ।

निष्कर्ष

'गोधूलि संसार' आत्मपरक र वैचारिक निबन्धका रूपमा प्रसिद्ध छ। यहाँ मानिसले गरेका कर्महरूले जीवनका लक्ष्यहरूलाई छुन नसकेको सन्दर्भलाई लिएर निराशा व्यक्त गरिएको छ। त्यसैले हामीले निर्माण गरेको सभ्यता, प्रगति, सृजनाहरूका सुन्दर स्वरूपहरू कतै भ्रम त थिएनन् भन्ने विचार निबन्धद्वारा उठाइएको छ। अतः हाम्रा कर्महरूमा उल्लिखित प्राप्तिले गन्तव्य लिन नसकिरहेको यस्तो अवस्था विशेष वा यस्तो प्राप्तिलाई न दिवस हो न सन्ध्या हो अर्थात् गोधूलि संसार हो भन्दै निबन्धकारले व्यङ्ग्योक्ति प्रहार गरेका छन्। हामीले सृजना गरेका विषयले मानवीय सन्तुष्टि र आनन्द प्राप्त हुनुपर्नेमा त्यसको विपरीत असन्तुष्टि मिलिरहनुले जगत्मा निराशा आएको विचार निबन्धकारको छ। अर्थात् हाम्रा कर्महरूको प्रतिफल हाम्रा हितका निम्ति भएनन् वा विज्ञानका उन्नति र प्रगतिले प्रकृतिमा असन्तुलन ल्यायो, जगत्मा विभीषिका बढायो भन्ने सन्दर्भबाट निबन्धकार चिन्तित देखिन्छन्। मानिस मानिसबाटै त्रसित हुनुपर्ने विद्यमान युगजीवनका गतिविधिहरूका पृष्ठभूमिमा निश्चय पनि मानिसका निम्ति आगामी दिनहरू आशाप्रद देखिँदैनन् भन्ने विचार र दृष्टिकोणहरू निबन्धबाट व्यक्त गरिएको छ। जीवन र जगत्का यिनै जटिलतालाई बुझेका निबन्धकारले मानवतावादी विचार र मानवीय मूल्यलाई परोक्षतः निबन्धका माध्यमबाट जगाएर निराशा र जटिलतालाई चिर्न सकिने धारणा पनि प्रस्तुत गरेका छन्। निबन्धका प्रत्येक अनुच्छेद मात्र होइन वाक्यगठनका निहित भावहरूले पनि समसामयिक युगजीवनका महत्त्वपूर्ण विचारहरू उठाइरहेका छन्। एउटा विषयमा कुरा गर्दै गर्दा अर्को विषय वा सन्दर्भ उठाएर अघिल्लो विषयको छिन्नोफानो नगर्ने र अन्य अवान्तर प्रसङ्गतिर लाग्ने चेतनप्रवाह शैली तथा प्रयोगपरक शैलीको अवलम्बन निबन्धमा यत्रतत्र गरिएको छ। समग्रमा वैचारिक र चिन्तनप्रधान प्रस्तुत निबन्धमा युगजीवनका जटिलता र जटिल मानव प्रवृत्तिमाथि चर्चा गरिएको छ र प्रस्तुत निबन्धका कतिपय विषयवस्तुहरू प्रतीकमय र बिम्बमय बनिरहेका छन्।

सन्दर्भ-सामग्री

गौतम, देवीप्रसाद र खगेन्द्र लुइटेल् (२०५४), *नेपाली निबन्ध*, काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन ।

थापा, हिमांशु (२०५०), *साहित्य परिचय*, काठमाडौँ : साभ्ना प्रकाशन ।

पोखरेल, भानुभक्त (२०४३), *बोध शैली र अभिव्यक्ति*, विराटनगर : श्याम पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, गोपीकृष्ण (२०५५), *नेपाली निबन्ध परिचय*, नवौँ संस्करण, काठमाण्डौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।